

RUSLAN ABDULLAYEV

**QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ
ADVERBİALLAŞMA LEKSİK-SEMANTİK
KONVERSIYANIN BİR NÖVÜ KİMİ**

X ü l a s ə. Məqalədə qıpçaq qrupu türk dillərində olan adverbiallaşma hadisəsinə toxunulmuşdur. Belə ki, adverbiallaşma hadisəsinin baş verməsi, onun istiqamətləri qıpçaq qrupu türk dillərində ismin, sifətin zərfləşməsi prosesləri araşdırılmışdır. Buradan da belə nəticəyə gəlinmişdir ki, sadə zərflərin bir hissəsi başqa nitq hissələrinin adverbiallaşması nəticəsində yaranmışdır.

Açar sözlər: *adverbiallaşma, köməkçi nitq hissələri, leksik-semantik konversiya, türk dilləri, qıpçaq qrupu*

Zərfləşmə qanunauyğun bir dil hadisəsidir. «Zərfləşmə-adverbiallaşma dedikdə, ümumiyyətlə, digər nitq hissələrinə məxsus müəyyən qrup sözlərin və bir sıra birləşmələrin (öz mənaları əsasında) zərf vəzifəsində işlənərək mənsub olduqları nitq hissəsinə aid bəzi əlamətlərini məhdudlaşdırıb, bunun müqabilində həm də zərfi xüsusiyyət kəsb etmələri – bir növ zərflərin analoquna çevrilmələri nəzərdə tutulur. Bu hadisə də bir növ substantivləşməyə, adyektivləşməyə bənzəyir. Belə ki, başqa nitq hissələri mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işləndikdə ismi xüsusiyyət, təyin vəzifəsində işləndikdə sifəti xüsusiyyət kəsb etdikləri kimi, zərflik vəzifəsində işləndikdə də zərfi xüsusiyyət kəsb edir, adverbiallaşır» [1. S. 48].

Digər nitq hissələrinin müəyyən funksional şəraitdə zərfə çevrilməsi adverbiallaşma linqvistik hadisəsinin mahiyyətini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdəndir.

Müasir türk dillərində adverbiallaşan nitq hissələri bunlardır: isim, sifət. İsim və sifətin adverbiallaşma dərəcələri müxtəlifdir. Burada hal sistemi əsas götürülür. Mətnə zərfi isim və ya sifətdən ayırmaq, əlbəttə, incəlik tələb edir. «Əgər sözə sifət əlavə etdikdə sözün mənası dəyişmirsə, deməli, bu müəyyən formalı isimdir, əgər məna dəyişirsə, bu söz zərfdir» [2. S. 70–81].

Zərfləşmə hadisəsi bir sıra amillərlə şərtlənir: tarixi inkişafın nəticəsi olan semantik dəyişmələr; fel semantikasının zərfləşmə prosesinə təsir

göstərməsi; zərfləşməni doğuran dövr, onun dərəcələri.

Zərfləşmə prosesi pilləlidir, demək olar ki, sürət tədricidir; burada prosesin başa çatması lazım gəlir. Proses sözün leksik-sintaktik əlamətinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur və onun nəticəsində zərf mənalı yeni sözlər yaranır. Bu proses xarakter etibarilə daimidir və fərdi əlamət də kəsb edə bilər. Bu prosesdə müxtəlif sözlər bir qayda olaraq, zaman, məkan və istiqamət mənasını ifadə edən yerlik və çıxışlıq halları formasında zərfləşmədə iştirak edir.

Sifət-zərf istiqamətində konversiya. Bu hadisə nəticəsində türk dillərində sifətlərin zərfə çevrilməsi prosesi baş verir, məs.: *iti bıçaq, düz söz, yaxşı xörək* ifadələrində *iti, düz, yaxşı* sözləri sifət olduğu halda: *Su iti axır; O, düz danışır; Əli yaxşı oxuyur* cümlələrində isə *iti, düz* və *yaxşı* sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin tərzini ifadə etmək funksiyasını (zərflik) qazanmışdır. Sifətin zərfə keçmə dərəcəsi daha yüksəkdir. Çünki mücərrədləşmə dərəcəsinə görə sifət zərfin xüsusiyyətlərini qəbul edən ən aktiv nitq hissəsidir.

Digər nümunələrə diqqət yetirək: *ağır adam – ağır danışmaq; sakit qız – sakit durmaq; sərt fikir – Qışın axır ayı sərt keçmişdi* (M. İbrahimov); *aydın baxış – aydın söyləmək; ac toyuq – ac qalmaq; diri adam – Elə adamları dəyirmanın gözündən ölü sal, aşağısından diri çıxacaq* (S. Rəhimov); *münasib adam – münasib danışmaq; çətin uşaq – çətin başa düşmək* və s. misallar vermək olar. Bu misallarda birincilər ismin əlamətini bildirdiyi üçün sifət, ikincilər isə hərəkətin əlamətini bildirdiyi üçün adverbiallaşaraq zərf olmuşdur. «Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq da olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur» [3. S. 258].

Lügətlərdə bu istiqamətdə keçidə çox rast gəlmək olur, məs.: türkm.: *aqır: Aqır qozalar öz saldamına duyular-duyulmaz ıranyardı* (B. Kerbabaev); *Aqır dermek, aqır dem almak* (TDS); *acı: İşdən sonkı aci çay; Durdının aci sözi Artıqa kemsiz derdi* (B. Kerbabaev); *Acı yulqırmak – qaxarlı ve kinayəli qılmək; Ol ona aci yulqırmak bilen seretdi* («Sovet Türkmənistanının ayalları» j.). Bu söz ismin təsirlik halında substantivləşə bilər: *Acını pürkmək – birinin yüzünü almak* (TDS).

Qırğız: Aşusu bıyık körünbös
Belim alıs kaldı ele

Lakin Avropa qrammatikləri də zərfi tədqiq edərkən türk dillərinin daxili inkişaf qanunlarına əsaslanmırlar. Onlar əslində latın dilinə məxsus bütün sadə və düzəltmə zərflərin qarşılığını türk dillərində araşdırırlar. Ona görə də, bir qayda olaraq, türk dillərində zərfin hələ formalaşmadığını iddia edir və bütün sadə sifətləri eyni zamanda zərf kimi öyrənirlər» [5. S. 32–65].

Türk dillərində zərfləşmə prosesinə Ə. Şükürovun tarixi aspektdə yanaşması maraqlıdır. Müəllif «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» adlı dərs vəsaitində yazılı abidələrimizdə rast gələn zərflərin bir qisminin zərfləşmiş sözlər (adverbial sözlər) təşkil etdiyini göstərir: «Zərfləşmiş sözlər içərisində hal görümlərində təcrid olunmuş sözlər xüsusi yer tutur. Hal və ya mənsubiyyət şəkilçisi ilə birgə zərfləşən sözlər öz lüğəti mənasını itirərək iş, hərəkətə aid müxtəlif əlamət və ya keyfiyyəti bildirmişdir. Deməli, zərfin Azərbaycan dilində başqa nitq hissələri arasında təcrid olunub formalaşması tarixi çox qədim dövrlərdən başlamışdır.

Zərf dilimizin inkişafı prosesində əsasən aşağıdakı yollarla əmələ gəlmişdir: a) zərflik vəzifəsini yerinə yetirən başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin öz lüğəvi mənasını itirərək təcrid olunması yolu ilə; b) xüsusi şəkilçilərin köməyiylə. Bu qrupa daxil olan zərflər zərfləşən sözlərdən onunla fərqlənir ki, kök və şəkilçiyə ayrılı bilir. Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, zərf düzəldən şəkilçilər də öz növbəsində başqa nitq hissələrindən təcrid olunmuşdur» [6. S. 19–20].

Ə. Şükürovun bu haqda aşağıdakı fikri də maraq doğurur: «Dilimizin qədim inkişafını nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, zərf özünəməxsus fonetik uyuşmalarla deyil, başqa nitq hissələrinə aid hazır leksik-qrammatik vasitələr üzərində meydana gəlmişdir. Hər hansı bir dil özünəməxsus istiqamətdə inkişaf edir. Türk dillərində də zərfin əsasən başqa nitq hissələrinə məxsus morfoloji əlamətlərlə əmələ gəlməsi onun özünəməxsus formal xüsusiyyətidir. Sadə zərflərin bir hissəsi başqa nitq hissələrinin adverbiallaşması nəticəsində yaranmışdır. Bu proses sözlərin leksik-qrammatik cəhətdən yenidən dərk olunması və onların zərflik funksiyasında işlənməsi ilə əlaqədardır» [5. S. 5].

Adların zərflə konversiyası. Zərfləşən (adverbiallaşan) sözlər orta yüzilliklər dövründə yerlik, çıxışlıq, alətlilik-birgəlik hallarında müşahidə olunmuşdur: *anda* 'orada', *saatda* 'həmin anda', *ildən* 'irəlidən', *öndən* 'öndən', *küzün* 'payızda', *oğrun* 'xəlvətcə', *sonun* 'sonra' və s.

Ə. Şükürov alətlilik-birgəlik halında zərfləşmiş sözlərə münasibətini belə bildirir: «Alətlilik-birgəlik halı, məlumdur ki, X əsrə qədər qədim türk dilində hələ öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Ehtimal ki, X əsrdən sonra həmin şəkilçi tədricən arxaikləşmişdir. Həm də alətlilik-birgəlik halının arxaikləşməsində "ilə" qoşması mühüm rol oynamışdır. Ona görə də

yazılı abidələrimizdə alətlilik-birgəlik hal görünməndə rast gələn bir çox sözləri yalnız zərflənmiş söz kimi qəbul etmək lazımdır» [6. S. 19].

Feli bağlama zərf istiqamətində konversiya. Türk dillərində feli bağlamanın təcrid olunub zərfə çevrilməsi hadisəsi, ehtimal ki, daha qədimdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, dilimizdə işlədilən bəzi əslə zərf məhz feli bağlamanın təcrid olunması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu cəhətdən *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamaların zərflənməsi hadisəsi diqqəti daha çox cəlb edir: *kıya* ‘çəp’ (KDQ), *kuruyı* ‘hərəkətsiz’ (SS) və s. [6. S. 19].

Qıpçaq qrupu türk dillərində müxtəlif şəkilçili feli bağlamalar zərfə konversiya oluna bilir, məs.:

-ganda / -gende şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması:

tatar: Anı kürgende selam birdem ‘Onu görəndə salam verdim’; Sez kilgende aşy idek ‘Siz gelende yemək yeyirdik’; qırğız: Sizderdikine barganda içeyli de ceyli, bizdikine kelgende ırdaylı da oynoylu ‘Sizinkinə gəlincə içək və yeyək, bizimkinə gəlincə oxuyaq və oynayaq’;

-gaç / -geç şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması:

tatar: Arıgaç yal ittem ‘Yorulunca istirahət etdim’; Açık eytkeç anlaşıldı ‘Açıq söyləyincə anlaşıldı’; Üzen kürmegeç berni de eyte almıyım ‘Özünü görməyincə heç bir şey də deyə bilmirəm’;

-galı / -geli şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması:

qazax: Sizben tamskali köp bolğan sıyaktı ‘Sizi çoxdandırki görmürəm’; qırğız: Bazarga koy satgalı keldim ‘Bazara qoyun satmağa gəldim’;

-mayınça / -meyinçe şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması:

qazax: Oylamayınşa söz söyleme ‘Düşünmədən söz söyləmə’; Oylap almayınşa lem deme ‘Fikirləşmədən ləb demə’; qırğız: Men coldoştorumdun artınan cetmeyinçe tınbayım ‘Mən yoldaşlarımın ardından çatmadan dayanmaram’; Aytımayınça kim bilet, açmayınça kim köröt ‘Söyləmədən kim bilir, açmadan kim görür’.

A. Borovkov «Uyğur dili dərslisi» əsərində təsdiq edərək deyir: «Sifətlər feldən əvvəl dayanarsa öz mənasına və tətbiqinə görə zərfə çevrilirlər» [7.

S. 77]. Bu konversivliyi İ. Əhmədov aşağıdakı şəkildə əsaslandırır: «Feli bağlamaların zərfə doğru inkişafı ən çox təsirsiz fellərdən ibarət olan feli bağlamalarda özünü göstərir, onların idarəetmə əlaqəsi itir, əsas fellə yanaşma əlaqəsinə çevrilir, yeni vurğu fərqi meydana çıxır (vurğu sözün sonuna keçir – *qaçaraq, çaparaq* və s.), formal əlamətlər itir və s. Beləliklə, adverbiallaşmanın qüvvətlənməsi ilə bağlı baş verən mənə dəyişmələri yeni leksik vahidin əmələ gəlməsi ilə başa çatır» [8. S. 20–21].

Feli bağlamaların zərf istiqamətində konversiyası prosesi bir sıra əlamətlərlə şərtlənir: feli bağlamada adverbiallığın get-gedə qüvvətlənməsi; bu güclənmə nəticəsində tam və qismən zərfləşmək.

Bununla bağlı olaraq feli bağlamanın təsirsiz növü daha asan şəkildə adverbiallaşır. Bu xüsusiyyəti qazanmış feli bağlamalar idarəetmə gücünü itirmiş olur. Yeni mənalı sözdə vurğu fərqlənir və nəhayət əvvəlki feli bağlamadan «daşlaşaraq» əsər-əlamət qalmır.

S. Abdullayeva türk dillərində adverbiallaşma hadisəsi haqqında deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir: «Azərbaycan dilində adverbiallaşma semantik inkişaf əlaqədar müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin heç bir sözdüzəldici vasitənin iştirakı olmadan zərf kateqoriyasına keçməsi prosesidir. Bu proses özünü aşağıdakı şəkildə göstərir: müəyyən nitq situasiyasının tələbini ödəmək üçün sözün mənə çalarlığından istifadə edilərək, onun hər hansı bir az işlənən, gizli mənası zərflik mövqeyində işlədilir. Reallaşma şəraiti sözün həmin halda işlənmiş mənasından başqa, bütün mənalarnı pərdələyir, arxada qoyur. Zərflik mövqeyi isə zərf üçün o dərəcədə möhkəmlənmişdir ki, hər hansı nitq hissəsi zərflik mövqeyində işləndikdə zərfə yaxınlaşır və onun analoqu kimi çıxış edir» [9. S. 61], zərfin kateqorial əlamətini qazanır. S. Abdullayeva fikrini davam etdirərək adverbiallaşmanın uzun sürən tarixi proses olduğunu, bu proses zamanı keçmə mərhələlərinin mövcudluğunu (ilk mərhələdə söz semantik cəhətdən dəyişir, yeni sintaktik mövqedə işlənir və s.), müvəqqəti və daimi adverbiallaşmanın pillələrini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı həmçinin adverbiallaşmaya təsir edən aşağıdakı amillər üzərində də dayanmışdır:

1. Sözdə az da olsa, zərf çalarlığının olması;
2. Zərflik mövqeyində işlənmə;
3. Leksik və sintaktik əhatə;
4. Dildə sözə qənaət;
5. Məkani – qrammatik halların və xüsusilə, çıxışlıq halın mənə xüsusiyyətləri [9. S. 31–32].

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. İlk dəfə olaraq qırpaq qrupu türk dillərinin faktik materialları əsasında kompleks

yanaşma ilə adverbiallaşma hadisəsinin mahiyyəti, bu hadisənin dilin derivasiya sistemində yeri, müntəzəm və qeyri-müntəzəmliyi və s. məsələləri müqayisəli aspektdə göstərilmişdir. Eyni tip dil vahidlərinin leksik və qrammatik sərhədləri, onların izolyasiyası, adverbiallaşmanın sözyaradıcılığı və funksional-qrammatik kateqoriyalardan fərqli xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Leksik-semantik konverisyanın bir növü də adverbiallaşmadır. Türko-logiyada adverbiallaşmanın tədqiqinin mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır; bu, hər şeydən əvvəl, qohum türk dillərində nitq hissələrinin kompleks tədqiqinə şərait yarada bilər.

Bu dil hadisəsinin monoqrafik tədqiqi ümumən nitq hissələri, həmçinin də sözün qrammatik və leksik sərhədləri arasında olan münasibətləri göstərir. Bir nitq hissəsindən digərinə müvəqqəti keçid prosesləri qohum dillərin lüğət tərkibini semantik cəhətdən zənginləşdirən faktlardandır. Bu cəhət qırçaq qrupu türk dillərinin leksik fondunun inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Praktiki cəhətdən adverbiallaşma hadisəsinin tədqiqi lüğətlərin tərtibində mühüm əhəmiyyət daşıya bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. *Cəfərov C., Abdullayev N.* Müasir Azərbaycan dilinin morfolo-giyası. Bakı, 2004.
2. *Юлдашев А. А.* Конверсия в тюркских языках и её отражение в словарях // Сов. тюркология. 1970. № 1.
3. *Hüseynzadə M.* Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı: Maarif, 1973.
4. *Казем-Бек А.* Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846.
5. *Щербак А. М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). М., 1977.
6. *Şükürov Ə.* Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1981.
7. *Боровков А.* Учебник уйгурского языка. М., 1935.
8. *Əhmədov İ.* Azərbaycan dilində fəli bağlamaların zərflə doğru inkişafı // ADU-nun Elmi əsərləri. 1976. № 3.
9. *Abdullayeva S.* Müasir Azərbaycan dilində zərflər. Bakı: Maarif, 1991.

РУСЛАН АБДУЛЛАЕВ

**АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ КАК ОДНА ИЗ РАЗНОВИДИОСТЕЙ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ КОНВЕРСИИ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЫ**

Р е з ю м е

В статье затрагиваются проблемы адвербпализации в тюркских языках кыпчакской группы. Исследуются процесс и пути адвербпализации существительных и прилагательных в этих языках. Устанавливается, что часть простых наречий образовалась в результате адвербпализации других частей речи.

Ключевые слова: *адвербиализация, простые наречия, лексико-семантическая конверсия, тюркские языки, кыпчакская группа*

RUSLAN ABDULLAYEV

**ADVERBIALIZATION AS A ONE OF THE VARIETIES
OF LEXICAL-SEMANTIC CONVERSION
IN THE KIPCHAK GROUP'S TURKIC LANGUAGES**

S u m m a r y

In this article problems of adverbialization in the kipchak group's Turkic languages are researched. Besides in this article the process of nouns and adjectives adverbialization is found out and the ways of the adverbialization in the kipchak group's Turkic languages are also studied. In the process of study it was clear that a part of simple adverbs is formed in the result of adverbialization of other parts of speech.

Key words: *adverbialization, simple adverbs, lexical-semantic conversion, Turkic languages, kipchak group*
